

УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ ПРАВ ЛЮДИНИ: СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ

У статті автор аналізує зміст міжнародних стандартів у сфері прав людини, робить спробу обґрунтувати існування універсальних цінностей і стандартів, у тому числі у сфері прав людини, виявляючи їхній взаємозв'язок у різних культурних спільнотах.

Ключові слова: інститут прав людини, міжнародні стандарти прав людини, абсолютний універсалізм (монізм), поміркований універсалізм, культурний релятивізм.

В статье автор анализирует содержание международных стандартов в сфере прав человека, делает попытку обосновать существование универсальных ценностей и стандартов, в том числе в области прав человека, выявляет их взаимосвязь в разных культурных сообществах.

Ключевые слова: институт прав человека, международные стандарты прав человека, абсолютный универсализм (монизм), умеренный универсализм, культурный релятивизм.

The article deals with the content of international human rights standards. The author attempts to justify the existence of universal values and standards, including in human rights sphere, revealing their links in different cultural communities.

Key words: Human Rights, international human rights standards, universalism (monism), moderate universalism and cultural relativism.

Права людини і громадянина мають особливу значимість у житті суспільства. Вони створюють підстави для формування політичної системи і встановлення стандартів політичної легітимності. За умов, коли людські права систематично зневажаються, їх прагнення стає справжньою революційною силою. Навіть у суспільстві, де права людини загалом шануються, вони є приводом тиску на уряд, щоб змусити його діяти у відповідності з їх стандартами. За ставленням держави до прав і свобод людини можна визначити рівень розвитку свободи і демократії в суспільстві.

Ідея прав людини має тривалу історію. У Середні віки правове становище особистості визначалося головним чином приналежністю до того або іншого стану. До прав ставилися більше як до привілею, отриманого васалом від сеньйора.

Перше закріплення ряду ідей щодо прав людини у законодавстві пов'язується з англійською Великою хартією вольностей (Magda Charta Libertatum), яку підписав у 1215 році в Англії король Іоан Безземельний внаслідок угоди між ним і повсталими проти нього англійськими баронами. Статті хартії захищали право на приватну власність, недоторканність та свободу особистості від абсолютизму – таким чином обмежувалася влада монарха над людиною. Хартія справила значний вплив на розвиток ідей прав людини не тільки у Великобританії, але й у всій світовій правовій думці загалом. У «Петиції про права» (Англія, 1628 р.) конкретизувалося положення про неможливість позбавити волі та ув'язнити вільного громадянина без законних підстав і, що особливо важливо, підкреслюється незаконність функціонування будь-яких таємних чи

спеціальних судів, які б не керувалися загальним законодавством, і неприпустимість позасудових репресій.

Подальшим кроком на шляху до закріплення прав людини стало ухвалення в цій же країні у 1679 році так званого Habeas Corpus Akt (Хабеас Корпус Акт). Цим актом встановлювалися процедурні гарантії особистої недоторканності особи, обмеження строків тримання під вартою, вводився інститут поруки та застав.

У 1689 році в Англії був прийнятий Білль про права, який гарантував право підданих звертатися з петицією до короля, обмежив розмір судових стягнень і штрафів, проголосив свободу виборів до парламенту, свободу слова та суджень в його стінах, недоторканність членів парламенту.

Важливий етап розвитку концепції прав людини – епоха Реформації. У той період були проголошені права особистості в питаннях віри, що дало додатковий імпульс в боротьбі за політичні права.

У XVII-XVIII столітті під впливом Просвітництва та лібералізму дедалі більшого поширення набувають ідеї свободи, природних прав людини, суспільного договору, поділу влади. У працях відомих послідовників цих ідей (Локк, Мілль, Монтеск'є, Пейн та ін.) відображені основні права людини: на життя, безпеку, свободу, власність, опір гнобленню. Вони оголошувалися природними, невід'ємними й недоторканими, існуючими незалежно від держави, покликаної лише охороняти їх.

Особливе місце в історії прав людини займає XVIII століття. Такі документи, як американська Декларація незалежності (1776 р.) і Білль про права (1791 р.), французька Декларація прав людини і

громадянина (1789 р.), мають особливе значення в історії визнання й закріплення прав людини.

У Декларації незалежності США говориться: «Ми вважаємо очевидними наступні істини: всі люди створені рівними, і всі вони обдаровані своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до числа яких належать: життя, свобода й прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав засновані серед людей уряди, що впроваджують свою справедливу владу зі згоди керованих» [6, с. 21].

У французькій Декларації прав людини і громадянина сказано: «1. Люди народжуються й залишаються вільними й рівними в правах. 2. Метою кожного державного союзу є забезпечення природних і невід'ємних прав людини, таких як: свобода, власність, безпека й опір гнобленню» [6, с. 32]. Показово, що Декларація 1789 року проводила різницю між правами людини і правами громадянина. Під правами людини мались на увазі, в першу чергу, невід'ємні, природні права. Права, які належать людині від її народження, які людині ніколи і ніким не надавалися, отже не можуть бути відібрані або обмежені. Під правами громадянина, виходячи зі змісту Декларації, мались на увазі права, надані людині державою.

З філософських і ліберально-гуманістичних позицій проблеми прав і свобод людини одержали розвиток у працях німецьких філософів Іммануїла Канта (1724-1804 рр.) та Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля (1770-1831).

Першооснову концепції І. Канта складає сфера свободи індивіда. На його думку, індивід може робити все, що не заборонено законом, і така поведінка буде правомірною. За Гегелем, свобода особи, її права – це практична реалізація розуму в державно-правових формах буття людей. Верховенство розуму в історії свідчить про те, що свобода є визначальним началом і кінцевою метою всього розвитку духу. Всесвітня історія, згідно з таким підходом, – це прогрес як в пізнанні свободи, так і в об'єктивізації досягнутих щаблів свободи у правових державних формах.

Ідея прав людини пройшла великий шлях розвитку, збагачуючись багатьма правами й свободами. Але тільки в ХХ столітті права людини визнали головною цінністю, що знайшло своє відображення у відповідних міжнародних документах. У сучасній концепції прав людини втілилися думки з релігійних доктрин, філософських, політичних, правових знань різних епох.

Повага до прав людини утвердилася в якості одного із пріоритетних принципів міжнародного права в 1945 році із прийняттям Статуту ООН. Багато в чому, завдяки постійній роботі Організації Об'єднаних Націй, універсальність прав людини чітко визначена й визнана міжнародним правом. Права людини займають особливе місце в переліку цілей і завдань ООН, які зафіксовані в її Статуті. Так, в статті 1 вказується, що однією із цілей ООН є здійснення міжнародного співробітництва «у заохоченні й розвитку поваги до прав людини й основних свобод для всіх, без дискримінації за расою, статтю, мовою й релігією» [6, с. 38]. Це підтверджено й у статті 55 Статуту, де зафіксовано, що ООН сприяє «загальній повазі й

дотриманню прав людини й основних свобод для всіх» [6, с. 38].

Згодом положення Статуту ООН були конкретизовані в міжнародних пактах, які часто називають міжнародними стандартами у сфері прав людини. Вони покликані створити універсальну міжнародно-правову основу для міждержавного співробітництва з питань прав людини. Першим з них стала Загальна декларація прав людини, прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 року. Хоча даний документ і не є обов'язковим до виконання, він має велику моральну цінність, його можна розглядати як універсальний каталог прав і свобод людини. Прийняття Загальної декларації прав людини сприяло подальшій розробці міжнародних стандартів у даній сфері й створенню механізмів міжнародного контролю. Її автори прагнули сформулювати фундаментальні права, закладені в самій людській природі. Мета Загальної декларації – зафіксувати ці права й установити норми, яких повинні дотримуватися всі країни.

У преамбулі Декларації вони проголошуються «як завдання, до виконання яких повинні прагнути всі народи й усі держави» [6, с. 39].

Проте уже в той час існувала думка, що Декларація прав людини відображає ідеї західного суспільства. Американський антрополог Мелвіль Ерсківітс підготував проект Заяви про права людини, у якому говориться, що декларація повинна мати міжнародну застосовність. Вона повинна охопити й визнати законність багатьох різних способів життя. Не буде вона діяти переконливо на індонезійця, африканця, китайця, якщо буде перебувати в тій же площині, як і інші подібні документи щодо більш раннього періоду. Права людини у двадцятому столітті не можуть бути обмежені стандартами однієї культури або продиктовані прагненнями одного народу.

За роки, що пройшли після прийняття Загальної декларації прав людини, ООН затвердила безліч міжнародно-правових документів, що стосуються захисту прав людини. У 1966 році Генеральна Асамблея ООН прийняла важливі документи – Міжнародний пакт про економічні, соціальні й культурні права й Міжнародний пакт про громадянські й політичні права. У них наводиться більш детальний перелік прав людини і громадянина. Крім того, Пакт про громадянські й політичні права передбачив створення Комітету з прав людини, що відповідає за дотримання положень даного документу й втілення у життя прав, визнаних у ньому. Обидва пакти – своєрідний міжнародний кодекс прав людини й громадянина, а держави-учасники взяли на себе зобов'язання проводити необхідні заходи щодо забезпечення передбачених у них прав і свобод.

Прийняття цих пактів стало поворотним пунктом у розвитку ідеї універсальності прав людини – світове співтовариство перейшло від діяльності, спрямованої на заохочення загальної поваги й дотримання прав людини, до їхнього ефективного захисту. Так, згідно факультативного протоколу до Пакту про громадянські й політичні права був утворений Комітет із прав людини, що розглядає доповіді держав про вжиті заходи по втіленню в життя прав, зазначених у вищезгаданому документі, а також скарги громадян із приводу порушення їхніх прав. У межах ООН також

прийняті конвенції: «Про права дитини», «Про ліквідацію всіх форм дискримінації відносно жінок», «Про ліквідацію всіх форм расової дискримінації», «Проти катувань та іншого жорстокого, нелюдського або принижуючого гідність поводження та покарання» і т. д.

У Віденській декларації, прийнятій в червні 1993 року на Всесвітній конференції ООН з прав людини, закріплюється загальний характер прав людини. У ній, зокрема, говориться: «Усі права людини універсальні, неподільні, взаємозалежні... Міжнародне співтовариство повинне ставитися до прав людини глобально, на справедливій і рівній основі, з однаковим підходом та увагою. Хоча значення національної й релігійної специфіки й різних історичних, культурних і релігійних особливостей необхідно мати на увазі, держави, незалежно від їх політичних, економічних і культурних систем, зобов'язані заохочувати й захищати усі права людини й основні свободи» [6, с. 81].

Це означає, що політичні, громадянські, культурні, економічні й соціальні права людини варто розглядати в їхній сукупності. Ніхто не може вибирати, які права заохочувати й захищати, всі вони рівноцінні й поширюються на всіх. Універсальність прав людини гарантує рівність прав і свобод людини й громадянина, незалежно від статі, раси, національності, мови, походження, майнового або посадового положення, місця проживання, релігійних й інших переконань, приналежності до суспільних об'єднань, а також інших обставин. Забороняються як і б то не були форми обмеження прав громадян з будь-яких ознак: соціальних, расових, національних, мовних або релігійних. Чоловіки й жінки мають рівні права, свободу і можливість для їх реалізації.

Права людини – це загальні права й свободи всіх людей незалежно від суспільного ладу, політичного режиму, форм державного устрою й правління, міжнародного статусу країни, громадянином якого є людина.

Питання прав людини, основних свобод, демократії й верховенства закону мають міжнародний характер, оскільки їхнє дотримання – одна із основ світобудови.

У правах людини відбиті найважливіші загальнолюдські цінності, які повинен мати кожен індивідуум, ким би він не був і де б не проживав. Вони універсальні, тобто є надбанням кожного. Міжнародне співтовариство визнає права за всіма людьми як неподільні, взаємозалежні й взаємообумовлені.

Зобов'язання, прийняті країнами у сфері прав людини в рамках ООН, ОБСЄ й інших міжнародних організацій, не є винятково внутрішньою справою відповідної держави.

Універсальність прав людини означає, що держава відповідає перед своїм народом і міжнародним співтовариством за дотримання зобов'язань, які вона бере на себе, приєднуючись до міжнародних договорів з прав людини.

У сучасному світі державний суверенітет уже давно не є абсолютним. Він обмежений як ззовні (в результаті фактичної взаємозалежності країн і народів), що знаходить юридичне вираження в підпорядкуванні держав міжнародному праву й у появі міжнародних структур з наднаціональними повноваженнями, так і зсередини, тому що повновладдя

держави навіть на власній території обмежено невід'ємними правами й свободами особи, відповідальністю перед громадянином.

Права людини закріплені в багатьох міжнародних документах й, здавалося б, уже вироблено стандарти їх застосування, вони часом зазнають серйозної критики. З одного боку, у світі відбуваються процеси глобалізації в політичному, економічному, культурному житті й утвердження міжнародних стандартів прав людини, з іншого – усе більше активізується рух антиглобалістів, підсилюється критика концепції універсальності прав людини. Усе це актуалізує необхідність глибокого та всебічного дослідження проблеми прав людини у світі як моральної основи життя, в тому числі і в Україні, як необхідної передумови її демократичного розвитку.

Концепція універсальності прав людини все частіше зазнає критики на тій підставі, що сама ідея прав людини – плід західної протестантської культури (лише іноді мова йде про загально християнське коріння цієї ідеї), а тому не органічна для інших культур і цивілізацій. З антизахідних позицій виступають і ті автори, хто визнає універсальність прав людини, але думає, що права людини не є відкриттям Заходу, а лежать в основі й ісламської доктрини, конфуціанства. Однак у цьому випадку не виключаються кроки до зближення із західною теорією прав людини, пошуки консенсусу [5, с. 76].

Концепція універсальності прав людини піддається особливо гострій критиці у зв'язку з тим, що вона, як стверджується, дозволяє Заходу нав'язувати іншим країнам, іншим культурним співтовариствам свої стандарти прав людини [8, с. 83]. Агресивні «гуманітарні інтервенції» США, дійсно, дискредитують саму ідею прав людини. Однак не можна не визнати, що й риторика «права кожної культури на самовираження» може приховувати не просто тенденцію до самоізоляції, але й можливі тоталітарні домагання.

У 1968 році, який ООН було проголошено Міжнародним роком прав людини, ЮНЕСКО опублікувала низку текстів, що відносяться до різних культурних традицій та періодів людської історії з метою демонстрації універсальності феномена прав людини. З того часу різноманітні думки щодо характеру прав людини суттєво збагатились

Уже на початку 80-х років у світовій літературі з проблем прав людини теоретиками були зроблені перші спроби спростувати поширену точку зору щодо універсальності західної ліберальної концепції прав людини. Результатом цього стала дискусія між захисниками культурного релятивізму та універсалізму [9, с. 44].

Представники абсолютного універсалізму висловлюють про можливість застосування у всесвітньому масштабі єдиної, універсальної концепції прав людини. Зокрема, А. Робертсон стверджує, що права людини належать індивіду внаслідок самого факту належності до роду людського і мають бути гарантовані на основі принципу рівності (без жодної дискримінації). Неприпустимими є будь-які відмінності на основі принципу регіоналізму: африканець або американець повинен мати права, тотожні тим, якими володіють, скажімо, європеєць чи азіат [3].

Прихильники універсальності прав людини припускають наявність певних загальних стандартів прав людини, застосованих до будь-якого суспільства. Їхня позиція зводиться до того, що права людини не є продукт однієї культури, а відповідні стандарти вироблені в результаті зусиль усього міжнародного співтовариства.

Синонімом до поняття абсолютного універсалізму, яке традиційно характеризує моральні поняття певного суспільства, слід вважати поняття монізму. Представники цієї течії вважають, що людина як виходець із певного суспільства не лише може оцінювати моральні системи інших суспільств, але й також встановлювати, яке життя чи життєвий шлях є справжнім людським життям.

Центральною тезою їхнього вчення є те, що моральність має об'єктивну основу, оскільки людські істоти повинні жити у гармонії з природою; людська істота володіє засобами, здатними виявити закономірності людської природи, а відтак набути об'єктивне та загальнозначуще знання про те, яким саме має бути життя людини. Об'єктивно існуючий моральний плюралізм різних суспільств моністи пояснюють, посилаючись на такі чинники, як незнання моральних норм, «нерівномірний розподіл» інтелектуальних здібностей, а також вказівкою на регулювання відмінними (за змістом) нормами таких сфер людського життя, які є морально індиферентними, як-от: спосіб одруження, поховання померлих, виховання дітей тощо [3].

Проміжну позицію як щодо монізму (абсолютного універсалізму) так і щодо релятивізму, займає поміркований (мінімальний) універсалізм. Представники цього напряму поділяють постулат про те, що моральне життя може бути організоване декількома різними рівнозначними способами. Іншою тезою їхнього вчення є те, що моральне життя різних людських спільнот повинно будуватися на системі загально визнаних моральних цінностей [3].

Представники поміркованого універсалізму, з одного боку, підтримують положення моністів щодо існування певної загальної системи цінностей. Проте розбіжності з моністами полягають у тому, що між різними способами організації суспільного життя немає ієрархічних відносин, а також у тому, що існує певний мінімум, «поріг» моральних цінностей, забезпечуючи дотримання яких суспільство може організувати своє життя так, як воно цього забажає. Проте, всередині самої течії немає одностайності щодо того, як можна визначити такий мінімум універсальних моральних принципів.

Поміркований універсалізм може бути підданий критиці на підставі таких аргументів:

– цей напрям ґрунтується на тому, що загально (універсально) значущі принципи можна вивести із загальної людської природи або ж із універсального чи гіпотетичного консенсусу. Тим не менше залишається дискусійним питання про те, чи можна з'ясувати характеристики людської природи у позакультурному середовищі;

– загальний консенсус щодо принципів, притаманних усім людським культурам формується настільки абстрактно, що вони втрачають усяке нормативне значення або ж визначаються змістовно у

такий спосіб, що не можуть бути сприйняті іншими культурами без звинувачення у етноцентризмі. До перших (абстрактно сформульованих) віднесемо принцип захисту життя людини, до другої категорії можна віднести принцип безумовного захисту права приватної власності чи вільного вибору партнера по шлюбу [3].

Культурний релятивізм у контексті теорії прав людини визначено як точку зору, згідно з якою місцеві культурні традиції (включаючи релігійну, політичну та юридичну практику) детермінують існування громадянських та політичних прав, що ними користуються особистості у певному суспільстві. Культурний релятивізм вбачає сутність історичного розвитку не в поступовому виникненні єдиної всесвітньої цивілізації, а в ізольованому співіснуванні окремих культур, які, на думку релятивістів, є сукупністю систем соціально-культурних цінностей, які не взаємодіють і не збігаються. Отже, головною тезою цього вчення є заперечення існування будь-яких універсальних юридичних або моральних стандартів прав людини, котрі можна було б вважати надійним і об'єктивним критерієм, якому має відповідати внутрішня політика кожної держави [3].

Прихильники ж концепції культурного релятивізму виходять із того, що кожна культуру можна оцінити лише на основі її власних принципів, а не універсальних критеріїв. Права людини, зазначені в міжнародних документах, реалізуються в тій або іншій країні з урахуванням її культурних (національних, релігійних) особливостей. Інакше кажучи, різні історичні традиції, психологія й культура різних народів впливають на тлумачення прав людину й практику їхнього застосування.

Головною засадою релятивізму є теза про те, що системи моральних цінностей різних суспільств детерміновані такими явищами, як історія, традиції, географічні обставини та світогляд. Людина як представник певного суспільства не може оцінювати систему моральних цінностей іншого суспільства, оскільки її розуміння оточуючої дійсності (як у матеріальній, так і в нематеріальній формі) сформоване культурою її середовища настільки, що вона неспроможна «чисто» (не спотворено) сприймати інші моральні цінності. Релятивісти заперечують можливість дослідження феномена культури крізь призму природи людини, яка не може існувати у позакультурному (позасоціальному) середовищі.

Таким чином, ми можемо говорити про те, що порівняння підходів до пояснення змістовних ознак прав людини дає можливість виявити, що протистояння позицій, зумовлене наголосом, як правило, на одній зі сторін зв'язку, що розглядається. В одному випадку це – принципіві та незмінні характеристики природи індивіда, а в іншому ж – постійно змінні, динамічні соціальні умови. Тому на перший погляд і здається, що відбувається штучне роз'єднання таких взаємопов'язаних елементів, як права людини, моральні норми, традиції, звичаї, які не лише перебувають у постійній взаємодії, а й визначають свої ознаки та принципи саме завдяки такій взаємодії.

Різноманіття культур не виключає, а припускає універсальність прав людини як загальнолюдських

цінностей. І все-таки в позиції критиків універсальності людських прав можна виокремити раціональне зерно. Варто погодитися з думкою Є. Лукашової про неприпустимість форсування процесу сприйняття універсальних стандартів прав людини незахідними культурами [4, с. 243].

Але це, скоріше, політико-ідеологічний аргумент. Має потребу у відновленні сама концепція універсальності прав людини. В основі її повинен лежати не просто цивілізаційний, а інтерцивілізаційний (міжцивілізаційний, взаємокультурний) підхід. Такий підхід орієнтує на співвідносність, взаємну адаптацію культур, тобто на їхній діалог, а не монолог однієї з них. Універсалізм прав людини припускає плюралізм їхнього сприйняття, інтерпретації, способів «вбудовуватися» у різні культури з несхожими традиціями й цінностями [2, с. 25].

Права людини можуть бути реальними лише, якщо вони виражають головні цілі усього людства (як сучасної світової спільноти, пов'язаної загальними

інтересами, потребами, суперечностями), а також коли вони втілюють цілі кожної людини, породжені відносинами, які характеризують становище особистості, як фактичне, так і правове, у кожній державі [1, с. 75].

Історичний досвід показує, що пріоритет права та прав людини стосовно політики існує лише в умовах демократичних режимів, коли правові норми засновані на універсальному принципі формальної рівності.

Тому це дає підстави зробити висновок, що більш плідно шукати шляхи розв'язання проблеми універсальності прав та свобод не через відокремлений розгляд, протиставлення чи виділення головних елементів, які визначають зміст інституту прав людини, а шляхом з'ясування всієї сукупності характеристик кожного з елементів – прав та моралі, соціальних та інших умов, які можуть виступати як стимулюючі чи, навпаки, як гальмівні чинники для їх реалізації в суспільстві. Адже права людини, індивідуальні за своїм характером, так чи інакше реалізуються у конкретних умовах простору та часу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бессарабов В. Г. Понятие прав и свобод человека и гражданина / В. Г. Бессарабов // Философские науки. – 2002. – № 4. – С. 71–86.
2. Универсальность и социокультурный релятивизм прав человека. / Л. И. Глухарева // Право и права человека. Сборник научных трудов юридического факультета МДПУ. Кн. 5. М., 2003. – С. 24–38.
3. Добрянський С. Права людини з позицій універсалізму та релятивізму [Електронний ресурс] / С. Добрянський. – Режим доступу : <http://www.lawyer.org.ua/?w=&i=12&d=694>.
4. Права человека : конфликт культур. / Е. А. Лукашева // Материалы филолофско-правовых чтений памяти академика В. С. Нерсесянца. – М., 2006. – С. 241–255.
5. Права человека в глобальном мире / Ю. И. Малевич – М., 2004. – 311 с.
6. Международные акты о правах человека. Сборник документов. – М. : Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1998. – 784 с.
7. Мунтян М. А. Политика, политическая мораль и религия: проблемы взаимоотношения [Електронний ресурс] / М. А. Мунтян. – Режим доступу : <http://viperson.ru/wind.php?ID=205784>.
8. Честнов И. Л. Универсальны ли права человека? (Полемические размышления о Всеобщей декларации прав человека) / И. Л. Честнов // Правознавство. – 1999. – № 1. – С. 82–90.
9. Шугуров М. Современные коллизии прав человека / М. Шугуров // Свободная мысль. – 2004. – № 10. – С. 42–55.

Рецензенти: Гавеля В. Л., д.філос.н., професор;
Седляр Ю. О., к.політ.н., доцент.

© Колесніченко Н. М., 2012

Дата надходження статті до редколегії 01.12.2011 р.